

*Резнікова Н.В., к.е.н, доцент кафедри світового господарства
і міжнародних економічних відносин
Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ В УМОВАХ ДВОПОЛЯРНОГО ЗОНУВАННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Аналізується проблема економічної залежності держав в умовах глобалізації. Наводиться аналіз теорій залежності як з позицій їхніх адептів, так і опонентів.

Анализируется проблема экономической зависимости стран в условиях глобализации. Предложен анализ теорий зависимости с позиций их сторонников и оппонентов.

The paper analyzes the problem of economic interdependence in the context of globalization.

Постановка проблеми. Вперше з'явившись наприкінці п'ятдесятих років минулого століття, теорія залежності стала спробою висвітлення існуючих диспропорцій світового розвитку як наслідку несприятливих умов торгівлі між індустріально розвинутими країнами та рештою світу. Неминучі втрати, що несли найбільш розвинені країни внаслідок використання їхнього потенціалу виключно в сировинній площині, унеможлилювали перспективи випереджального росту їх економік через стабільне перевищення ціни імпорту над експортом, а, отже, актуалізували питання пошуку внутрішніх джерел для виробництва відповідних імпортних субститутів з метою зниження зовнішньої залежності в складовій імпорту та запобігання неефективному відтоку зовнішніх валютних резервів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гео економічні трансформації світової економіки опинились в дослідницькому ракурсі багатьох зарубіжних вчених. Теорії залежності, серед авторів яких І. Валерстайн, А. Франк, Т. Дос Сантос, Ф.-Е. Кардозо, Т. Гальперін-Донгі, дали підґрунтя для подальшого аналізу причин виникнення недорозвиненості окремих країн та консервування їхнього підлеглого становища по відношенню до розвинутих держав світу. Визначенню специфіки позиціонування гео економічних акторів та системних механізмів залежності присвятили свої праці А. Амсден [1], А. Валенсуела [14], А. Вендт [15], Б. Брюер [2], Б. Сілвер [2], Г. Файербах [8], Дж. Арігі [2], Дж.-А. Капоразо [5], Дж.-С. Валенсуела [14], К. Чейз-Дан [6], Р. Бреннер [4], Т. Сміт [13]. Втім, попри небайдужість економістів до дослідження феномену приреченості на перебування у числі периферії світової економіки або її центрів сили, науковці оминули увагою вивчення самого феномену економічної залежності як багаторівневого явища, що **і являє собою важливе наукове завдання.**

Виклад основного матеріалу. Відсутність достатньої політичної волі з боку урядів бідних країн у проведенні трансформаційної політики по зміні статусу з „постачальників сировини” на „виробників кінцевої продукції” у комплексі з причинами суто економічного характеру, як то можливість виробити, а з часом запропонувати ринку продукцію, що відповідала б світовим аналогам, та ще й за конкурентною ціною, ставили питання про певну приреченість країн так званої периферії на повне підпорядкування їх національного розвитку потребам розвинутого центру.

Критики підходу цілком вірно зауважують, що пояснення системного типу, як от теорія залежності чи світ-системна теорія, характеризуються нестачею причинних механізмів, яких вдосталь у теоріях одиничного рівня. Однак відсутність таких точних причинних механізмів у багатьох системних теоріях не означає, що всі твердження системних теорій – помилкові.

Так ранні різновиди теорії залежності, які цілком заперечували можливість розвитку як такого, спростовуються фактом зростання доходу на душу населення в Бразилії, не кажучи вже про Корею чи Тайвань. Саме тому більш складні версії теорії залежності, як от ідеї, висловлені в роботах Дж. Арігі, Б. Сілвера та Б. Брюера [2] щодо глобального розподілу доходів роблять ймовірнісні припущення про системні конструкції.

Виражені у такий імовірнісний спосіб системні пояснення нелегко спростувати індуктивним методом, адже вони прогнозують явища, що є не специфічними індивідуальними ознаками, а системними конструкціями. Випадки успішної індустріалізації із збільшенням доходу на душу населення не спростовують системних аргументів, за якими загальний характер розподілу доходів чи кількості або якості економічної активності має стійку форму, навіть якщо окремі елементи у її межах переміщуються.

Логічна слабкість аргументів пояснюється ще й тим, що вони самі по собі не можуть довести пріоритетність причинних механізмів одиничного рівня. Вірним напевно є те, що ці механізми пов'язані з явищами, які вони покликані описати, але одне це не виключає попередніх системних причинних механізмів. Класичні причини, що діють на одиничному рівні, – структура соціальних класів, рівень функціональності держави, доступність ресурсів для впровадження державної політики – можуть самі по собі бути зумовленими дією системних причинних механізмів. У такому випадку позитивний зв'язок факторів одиничного рівня з специфічними результатами швидше підтверджує, а не заперечує системні пояснення. Це особливо виправдано у випадку, коли певна системна причина пов'язується з кількома факторами одиничного рівня, які, в свою чергу, зумовили той самий результат.

У той час як більшість теорій одиничного рівня характеризуються чітко роз'ясненими механізмами, системним теоріям бракує таких специфікованих причинних механізмів. Хоча у різних викладах теорії залежності та світ-системної теорії наведено досить однорідні описи їх результатів та наслідків, механізми, що спричиняють їх появу, не до кінця усвідомлені.

Справді, із твердження Р.А. Пакенхама, сам Ф.-Е. Кардозо заперечував, що він взагалі розробив теорію залежності, а Т. Гальперін-Донгі вказував, що для нього залежність була радше не теорією, а звичайним групуванням низки фактів, що вимагали пояснення [10]. Проте більшість кардозівських adeptів, серед яких Р. Бреннер [4], Дж.-С. Валенсуела [14], А. Валенсуела [14], Т. Сміт [13], Дж.-А. Капоразо [5], А. Вендт [15] та К. Чейз-Дан [6] сходяться на думці, що то була системна теорія. Запропоновані А. Франком характеристики "кайданів" залежності втрачають будь-який зміст поза рамками системи [9]. А. Еммануель [7] запропонував ідеї щодо світової системи, які згодом деталізували Дж. Арігі, Б. Сілвер та Б. Брюер [2]. Центральне місце системних механізмів у теорії залежності та світ-системній теорії не є однозначно визначеним та очевидним, бо як в рамках цих теорій, так і під їх прикриттям висувалось чимало різноманітних ідей, що спирались на логіку викладу як системних, так і одиничних рівнів. Втім, серед цієї сукупності пояснень були й неправдоподібні економічні механізми нееквівалентного обміну (А. Еммануель), малоймовірні політичні механізми, у яких зовнішня інтервенція країн ядра завжди досягала пріоритетних для цих країн цілей, та більш правдоподібна, але функціоналістська ідея про те, що напівпериферія відіграє ключову роль у підтриманні легітимності та стабільності системи" (Дж. Арігі та Дж. Дрангел).

Так, Г. Шварц аналізує твердження, за яким постійне погіршення умов торгівлі підтримує бідність периферії, пропонуючи таку логіку аргументації: ціна за одиницю випуску товарів, що не піддаються обробці, знижувалась з середини 1800-х років, незважаючи на значну волатильність [12]. Це стосувалось товарів, що вироблялись як багатими, так і бідними країнами, виходячи із самої сутності капіталістичної конкуренції – постійного пошуку шляхів зниження виробничих витрат і збільшення прибутків. Втім, ціна одиниці комп'ютерної пам'яті на одиницю часу скорочувалась більш різко, ніж на зерно, навіть без врахування аграрних субсидій. Тож насправді питання не в тому: чому падають ціни на товари, а швидше, чому дешеве виробництво сконцентроване у країнах периферії, незалежно від специфіки товарів. Погіршення умов торгівлі цього феномену не пояснювало. Без переконливого причинного механізму залишатиметься незрозумілим, чому системні фактори, а не фактори одиничного рівня продукують результати теорії залежності. У майже досконалому розкритті цієї проблеми Дж. Арігі, Б. Сілвер та Б. Брюер стверджують, що попри вагомий індустріалізацію периферії та напівпериферії, загальний характер глобального розподілу доходів продовжує спиратись на так звану стійку ієрархічність багатства, що узгоджується з такою моделлю глобальної економіки, у якій існує ядро-напівпериферія-периферія [2].

Автори аргументовано наводять два пояснення щодо того, чому саме індустріалізація не призводить до конвергенції доходів. По-перше, на їхнє переконання, що підтверджується відповідними економетричними розрахунками, сама по собі наявність промислового сектора в економіці не є запорукою багатства чи розвитку. Якщо ж це припущення помилкове, а різні види промисловості приносять різні рівні доходу для реінвестування, то необхідно пояснити нерівномірний кількісний розподіл промисловості через пануючі причинні механізми, що зумовлюють глобальний розподіл виробництва. Дж. Арігі, Б. Сілвер та Б. Брюер звертаються до життєвого циклу продукту, щоб пояснити географічні відмінності в прибутках та доданій вартості, але у зв'язку з цим постає питання про те, чому високо- та низькозатратні виробництва нерівномірно розподілені у світі. Життєвий цикл продукту не спричинив би географічної нерівності доходу у середовищі з порівняно справедливим розподілом виробничих потужностей. Також він не пояснює і причин виникнення та існування нерівності, а лише дає відповідь на питання, чому ця нерівність зберігається. З огляду на це, Дж. Арігі, Б. Сілвер та Б. Брюер звертаються до ідей Й. Шумпетера про лідируючі сектори промисловості, втім шумпетеріанська концепція знову ж лише описує відмінності між галузями з різною прибутковістю, не пояснюючи їх географічного/міжнародного розподілу [2].

Неспроможність логічних припущень пояснити такий феномен підштовхує Дж. Арігі, Б. Сілвера та Б. Брюера розглянути системні політичні фактори [2]. Згадуючи концепцію П. Бурдьє про "ілюзію", вони стверджують, що багаті країни, як і вищий клас усередині країн, систематично змінюють правила гри, коли бідні набувають тих статусних ознак та отримують культурний капітал, що був раніше доступний лише багатим [3]. У випадку успішної південної індустріалізації розвинуті країни змінили правила на свою користь – від керованого державою економічного розвитку до неоліберального Вашингтонського консенсусу. У зв'язку з цим постає два питання. Перше: чому багаті країни завжди роблять правильний політичний вибір? Історія знає багато прикладів, коли еліти втрачали контроль і змушені були підпорядкуватись нижчому класу, тож чому цього не відбувається з глобальною елітою? Друге: як багаті країни чи їх еліти долають дилеми колективних дій. Проблеми колективних дій, з якими еліти зустрічаються на національному рівні, на глобальному рівні лише посилюються. Історія ж говорить про відсутність природних здатностей до співпраці – багаті країни не лише борються за частку глобального ринку, а й іноді допомагають залежним країнам, щоб посилити їх власні позиції у цій боротьбі за глобальний ринок. Тож Дж. Арігі, Б. Сілвер та Б. Брюер, по суті, розглядають еліти країн ядра у світлі компрадорських еліт теорії залежності: перші завжди роблять правильний вибір щодо розвитку; другі завжди помиляються (приймають менш вигідне для країн рішення) [2].

А. Амсден [1] та Г. Файербах [8] відкидають ідеї Дж. Арігі, Б. Сілвера та Б. Брюера [2], пов'язуючи південну індустріалізацію зі зростанням доходу на душу населення у країнах з високим рівнем промислового виробництва. А. Амсден не звертає увагу на твердження колективу авторів про те, що індивідуальна висхідна мобільність може узгоджуватись зі стійким міжнародним розподілом доходів. Г. Файербах проводить аналіз дискусій щодо міжнародної нерівномірності розподілу доходів та пропонує лише один причинний механізм для зменшення такої нерівності: розвиток промисловості у регіонах, бідність яких зумовлена відсутністю промислового виробництва [8]. Втім, він не пояснює, чому поширюється виробництво або чому воно сконцентрувалось у певних регіонах, чи існували для цього системні причини, а чи діяли фактори одиничного рівня.

Слід констатувати таке: спроби узагальненої оцінки як причин залежності, так і економічних рецептів її позбавлення самі по собі приречені на невдачу та поверховість результатів. Відсутність одностайності щодо оцінки залежності як економічної категорії пояснюється глибоким інтересом до процесів міжнародної взаємодії як з боку представників ліберальної школи, біхевіоризму, так і теоретиків світ-системного підходу, теоретичне осмислення яких базувалось на концептуальній межі між дискурсом світової системи і дискурсом глобалізації.

В теорії „світ-економіка” І. Валерстайна фрагментація країн здійснюється за характером зв'язків, виокремлюючи центр, периферію і напівпериферію світової системи. Концепція розвитку цієї моделі передбачає видозміну процесів на наднаціональному рівні при нерадикальному характері змін на рівні національної економіки. Процеси усередині економічного простору країн взагалі не розглядаються як чинники, що ініціюють системні трансформації. Така концепція дає спрощене уявлення про системні зв'язки в сучасній світовій економіці, не відображає власне глобальних відносин (а не транснаціональних) й обмежує сферу локальних сил [16, с. 36–37]. Особливої уваги заслуговує той факт, що концептуальною основою системних змін у світовій економіці, згідно позиції І. Валерстайна, виступає дуальна єдність „національне/інтернаціональне”, а не „локальне/глобальне”, яка видозмінює роль і функції національних кордонів. Водночас, попри часом серйозні розбіжності у трактуванні ключових факторів формування самої залежності, що зводять нанівець спроби формулювання єдиної теорії, яка висвітлювала б природу досліджуваного явища, існує можливість виокремлення низки суттєво важливих елементів та характерних рис, що лежать в основі більшості концептуальних ідей щодо економічної взаємозалежності у світовому розрізі. Серед таких – визнання обумовленості національної політики економічного розвитку будь-якої держави від дії цілого спектру існуючих чинників міжнародного впливу – як економічних, так і позаекономічних, що свідчить про глибину її залежності від решти світу.

В працях періоду розробки теорії залежності та розвитку недорозвитку А. Франк пропонує розглядати відсталість третього світу не як іманентний феномен, властивий суспільствам географічного ареалу за межами Заходу через їхню соціокультурну відсталість, доіндустріальну економіку та структурну не диференційованість, зокрема, в політичній сфері, а як результат впливу капіталістичного Заходу на решту світу, впливу, що набув рис колонізації. Відповідно, А. Франком відкидались рецепти подолання цієї відсталості як такі, що не враховують факт високого розвитку окремих несвропейських цивілізацій та не беруть до уваги неможливість імітації західної траєкторії розвитку в радикально відмінних умовах, котрі були створені колоніалізмом [9].

В свою чергу, Т. Дос Сантос, який знаходився під впливом франківських ідей, робить спробу пояснити саму природу феномену економічної залежності країни через узагальнення особливостей її історичного досвіду як певної даності, яку слід прийняти як таку, що не підлягає корегуванням, але впливає на весь її подальший розвиток. Таким чином, на його думку, економічна залежність розглядається як об'єктивний наслідок існуючих історичних умов, що формують певну структуру світової економіки, характерною рисою якої виступає сприяння розвитку одних країн через обмеження можливостей розвитку і погіршення самих стартових умов для економік країн залежних; ситуація, за якої економіка окремої групи держав обумовлена самим фактом існування, прискореного розвитку та агресивної експансіоністської політики решти держав, яким вона (ця група) підпорядкована [16].

Розглядаючи наведені визначення та, водночас, не концентруючи увагу на їхній стилістичній відмінності, слід вказати на змістовну спорідненість принципово важливих теоретичних позицій, що характеризують поняття „залежність” як економічну категорію.

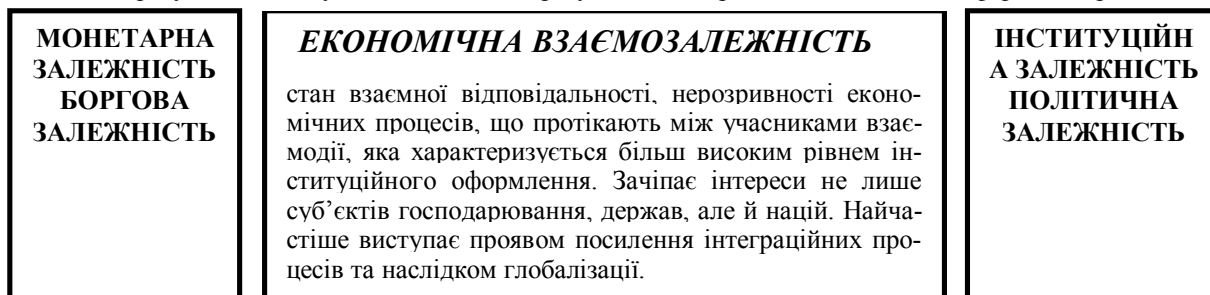
По-перше, крізь призму теорії економічної залежності, міжнародна система розглядається через взаємодію двох груп держав, що у відповідній літературі позначаються як країни домінуючі та залежні; центр та периферію; метрополію та сателіти. У кожному з випадків, домінуючою державою виступає провідна індустріально розвинута країна з числа Організації економічного співробітництва та розвитку; група залежних держав, в свою чергу, складається з числа країн Латинської Америки, Азії та Африки і характеризується низькою часткою ВВП на душу населення та високою залежністю від експорту як чи не єдиного каналу забезпечення валютних надходжень.

По-друге, суттєво важливим виглядає спільне припущення про відмінну важливість дії так званих зовнішніх чинників на економічну активність групи залежних країн, що проявляються через діяльність багатонаціональних корпорацій, міжнародних товарних ринків, зовнішню допомогу, комунікаційну залежність та інші фактори, присутність яких свідчить про наявність широкого кола інтересів з боку індустріально розвинутих країн за кордоном.

По-третє, у кожному із зазначених випадків теоретичного обґрунтування феномену „економічної залежності”, головний акцент робиться на розкритті ефекту динамізму у відносинах між двома групами країн, що проявляється не лише у посиленні інтенсивності їхньої співпраці, але й поглибленні існуючих диспропорцій їхнього національного розвитку. У цьому контексті країни Латинської Америки виступають чи не найяскравішим прикладом неоптимального використання, ще починаючи з шістнадцятого століття, економічних переваг від прямого включення до системи світогосподарських зв'язків, так і понині залишаючись на узбіччі міжнародних економічних процесів.

Таким чином, в теоріях економічної залежності зроблена спроба пояснити існуючий наднизький рівень розвитку окремих країн в загальносвітовому масштабі економічної взаємодії через висловлення тези про те, що сама нерівність у розвитку як така виступає неминучою сутнісною ознакою самої природи міжнаціональних зв'язків.

Рівень формальної інтеграції, що зазвичай керується державою і передбачає створення наднаціональних інституцій, що розпочинають автономно координувати процес інтеграції. Провокує політичні дискусії та корегує колективну свідомість, що, в результаті, екстраполюється на інші сфери співпраці.

ФОРМИ ЗАЛЕЖНОСТІ

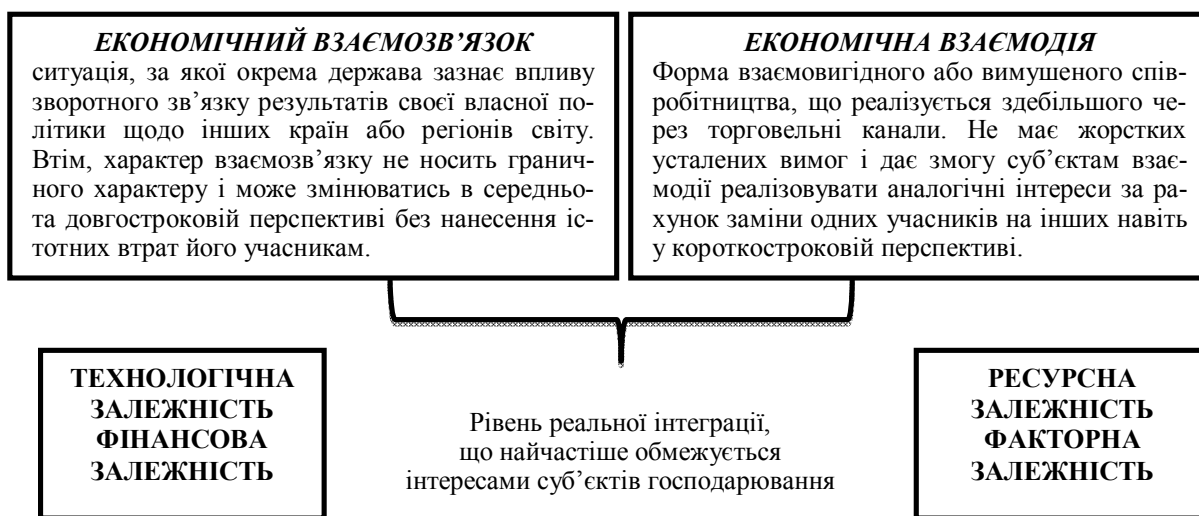

Рис. 1. Трансформація форм економічної залежності.

Джерело: розроблено автором.

Водночас, принциповою рисою теорії залежності виступає її спроба не лише оцінити проблему диспаритетності світового економічного розвитку, але й усунути суто термінологічну плутанину, що призводить до серйозних концептуальних помилок у питанні визначення відмінностей між країнами економічно відсталими та країнами нерозвиненими. Особливістю останніх виступає нерозвиненість їхнього потенціалу через ігнорування потенційних можливостей для росту, тоді як економічно відсталі країни характеризуються активним використанням факторів виробництва, що супроводжується розподілом прибутків не на їхню користь. Таким чином, слаборозвиненість економіки є ознакою неадекватного самопозиціонування в економічному середовищі та необґрунтованого використання власного потенціалу в інтересах країн-партнерів, що зазвичай репрезентовані країнами-лідерами. Зазначене поняття розмежування ставить на порядок денний питання переосмислення місця найбільш відсталі країн світу. Всупереч розповсюдженій думці про те, що основні причини відставання знаходяться в площині науково-технологічної відсталості та загальної невідповідності так званім європейським цінностям, прибічники теорії взаємозалежності вбачають їх в свідомому обранні найбільш відсталіми країнами друго-

рядної ролі постачальників сировинних ресурсів або дешевої робочої сили та відмові від економічного прагматизму, суперництва з домінуючими країнами при можливості використання цілого спектру економічних важелів впливу при імпорті до них власних ресурсів, що відзначені попитом.

В той же час, теорія залежності виходить з тези про те, що альтернативне використання ресурсної бази країн з числа економічно відсталих, виступає необхідною умовою за існуючих тенденцій в сфері міжкраїнової розподілу прибутків від міжнародної діяльності. Водночас, поряд з критикою діючої системи регулювання міжнародного співробітництва, адептами даної теорії не пропонується який-небудь єдиний рецепт економічного успіху для країн-експортерів сировини, що супроводжувався б конкретними пропозиціями або відповідними моделями.

Нова міждержавна технологічна спеціалізація, що консервує двополярне зонування (цивілізаційна центр-периферійна зона) ґрунтується на функціональній обмеженості постіндустріальних структур. Вважається, що постіндустріальне суспільство за власною економічною структурою не є самодостатнім, оскільки не може повністю взяти на себе функції індустріального і аграрного. Звідси – відокремлення центру від периферійної зони не є абсолютним, а відносним і реалізується в межах виконання периферійною зоною функції індустріального забезпечення центру продукцією та послугами. Існує і зворотний зв'язок, коли центр приймає на себе функцію часткового інвестиційного забезпечення периферійних країн. Проте капітал, що вкладається таким чином, спрямовується здебільшого не в сферу високих технологій, а в індустріальне виробництво з метою його індустріалізації та адаптації до потреб постіндустріальних країн.

Висновок. Безумовно, по завершенню розвинутих країнами етапу колонізації, що умовно поділяється на завойовницьку та торговельну, змінюється центр продукування залежності, яка поступово переміщується з рівня міждержавного на рівень регіональний-державний, а згодом наднаціональний-державний. Водночас, з'являється й можливість радикальної зміни в наголосах: з екстенсивного використання природних ресурсів ще нещодавно колонізованих держав на їхнє раціональне використання із забезпеченням відтворення; експлуатацію трудових ресурсів змінило гасло скорочення бідності, що водночас відкрило можливість для подальшої консервації відмінностей в оплаті праці в розвинутих країнах та тих, що розвиваються через масове переміщення ТНК, що сповідують власні інтереси.

Нами констатується проходження державами стадій залежності – від економічної взаємодії через економічний взаємозв'язок до більш глибокої економічної взаємозалежності. Більше того, змінюється сама природа залежності з виокремленням її специфічної складової – консультативної. Саме по собі утворення цілої низки спеціалізованих установ ООН ще в середині минулого століття перенесло акцент в інституційну площину взаємодії. Економічні інтенції розвинутих країн світу отримали практичне оформлення в рекомендаціях Групи Світового банку та МВФ, що почали уособлювати собою центр продукування валютно-фінансової, інвестиційної та технологічної залежності на новому рівні.

Література

1. Amsden A. Good-bye dependency theory, hello dependency theory [Electronic resource] / A. Amsden. - Mode of access: <http://sites.jmu.edu/benbrewer/files/2011/01/SCID-Amsden.pdf>.
2. Arrighi G., Silver B., Brewer B. Industrial convergence, globalization, and the persistence of the north-south divide [Electronic resource] / G. Arrighi, B. Silver, B. Brewer. - Mode of access: <http://www.oppapers.com>.
3. Bourdieu P. Social theory [Electronic resource] / P. Bourdieu. - Mode of access: <http://jourdan.ens.fr/~eollion/cours/PBST09-finalsyllabus.pdf>.
4. Brenner R. Economics of global turbulence: the advanced capitalist economies from boom to stagnation [Electronic resource] / R. Brenner. - Mode of access: <http://books.google.com.ua>.
5. Caporaso J.-A. Dependence, dependency, and power in the global system: a structural and behavioral analysis [Electronic resource] / J.-A. Caporaso. - Mode of access: <http://www.ucm.es/info/materiales033.pdf>.
6. Chase-Dunn C., Grimes W. World systems analysis [Electronic resource] / C. Chase-Dunn, W. Grimes. - Mode of access: <http://www.skidmore.edu>.
7. Emmanuel A. Myths of development versus myths of underdevelopment [Electronic resource] / A. Emmanuel. - Mode of access: <http://www.newleftreview.org>.
8. Firebaugh H. Does industrialization no longer benefit poor Countries? A comment on Arrighi, Silver and Brewer [Electronic resource] / G. Firebaugh. - Mode of access: <http://sites.jmu.edu>.
9. Frank A.-G. Capitalism and underdevelopment in Latin America [Electronic resource] / A.-G. Frank. - Mode of access: <http://www.ucm.es/info/nomad4/gereyes1.htm>.
10. Halperin-Donghi T. Dependency theory and Latin American historiography [Electronic resource] / T. Halperin-Donghi. - Mode of access: <http://www.jstor.org>.
11. Schumpeter J.-A. The creative response in economic history [Electronic resource] / J.-A. Schumpeter. - Mode of access: <http://www.fep.up.pt>.
12. Schwartz H. States versus markets: the emergence of a global economy [Electronic resource] / H. Schwartz. - Mode of access: <http://www.barnesandnoble.com>.
13. Smith T. The underdevelopment of development literature: the case of dependency theory [Electronic resource] / T. Smith. - Mode of access: <http://journals.cambridge.org>.
14. Valenzuela J.-S., Valenzuela A. Modernization and dependency: alternative perspectives in the study of Latin American development [Electronic resource] / R. Brenner. - Mode of access: <http://www.springerlink.com>.
15. Wendt A. The agent structure problem in international relations theory [Electronic resource] / A. Wendt. - Mode of access: <http://www.scribd.com>.
16. Гладій І.І. Регіоналізація світового ринку: євроінтеграційний аспект: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. – С.544.